

Catherine Epstein, *Model Nazi. Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland*, Oxford–New York: Oxford University Press, 2010, ss. 451, mapy, fotografie, ISBN: 978-01-996-4653-1.

Wydane nakładem renomowanego wydawnictwa uniwersyteckiego opracowanie autorstwa Catherine Epstein jest pierwszą próbą zmierzenia się z postacią Arthura Greisera, prezydenta Senatu Wolnego Miasta Gdańska (1934–1939) i Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty (1939–1945)¹. Istotnym wzbogaceniem treści omawianego opracowania było zaopatrzenie go w 15 fotografii, 3 mapy i 2 tablice statystyczne. W końcowej części monografii został zamieszczony obszerny wybór wykorzystanej literatury przedmiotu oraz indeks osobowo-rzeczowy.

Autorka rozpoczyna swoją opowieść o Greiserze od przybliżenia końcowych chwil życia swego bohatera, tuż przed jego straceniem na stokach poznańskiej Cytadeli. Zabieg ten okazał się dobrym posunięciem redakcyjnym, zwłaszcza jeżeli całość opracowania została napisana z myślą o analizie przyczyn obrania przez Arthura Greisera drogi zbrodni na najważniejszych etapach swojej kariery zawodowej. Już we wstępie do swoich rozważań autorka zwraca uwagę na niezwykle istotną rolę Greisera w procesie intensywnej germanizacji Kraju Warty i zainicjowaniu eksterminacji ludności żydowskiej przy wykorzystaniu gazu. Oddaje się także próbom refleksji nad osobowością samego namiestnika Kraju Warty i charakterem jego niemieckiego nacjonalizmu. Przy okazji, już na tym wstępnym etapie opracowania, pojawia się próba wyjaśnienia tytułowego określenia *model Nazi* (*wzorcowy nazista*), jako synonimu hitlerowskiej brutalności, bezwzględności oraz stosowanej na okupowanych obszarach polityki eksterminacji i germanizacji. Pod koniec wstępu do właściwej monografii autorka w ogólny sposób wspomnia o wykorzystanych źródłach, dążąc przede wszystkim do ukazania swoistej dwoistości postaci Greisera: z jednej strony „okrutnego nazistowskiego przywódcy”, a z drugiej strony „posłusznego syna, kochającego męża i dobrego przyjaciela” (s. 9). W ostatnim akapicie Catherine Epstein podjęła próbę usprawiedliwienia decyzji o podjęciu się analizy życiowych „dokonań” Greisera. Starła się wskazać, że podobne dylematy towarzyszą zawsze pracom nad biografiami zbrodniarzy.

Rozdział I monografii Catherine Epstein nosi nad wyraz wymowny tytuł *‘Child of the East’: Posen Province, World War I, Danzig* („Dziecko wschodu”: *Provinz Posen, I wojna światowa, Danzig*). Już w tej początkowej fazie swoich rozważań autorka zaczęła dopatrywać się przyczyn późniejszej radykalizacji poglądów Greisera m.in. w jego pochodzeniu z Wielkopolski (Prowincji Poznańskiej), czyli obszaru niezwykle ostrej rywalizacji dwóch żywiołów: polskiego i niemieckiego. Pojawia się więc próba oceny charakteru ówczesnego nacjonalizmu młodego Greisera jako generalnie mieszczącego się w XIX-wiecznych realiach zaboru pruskiego, ale nieprzybierającego jeszcze skrajnie szowinistycznego wymiaru, jak to miało miejsce w okresie III Rzeszy. Równocześnie jednak autorka zaczyna wychwytywać niepokojącą zmianę w postawie Greisera w okresie jego służby wojskowej podczas I wojny światowej. Ewolucja ta jest widoczna w postrzeganiu wojennych przeciwników Niemiec jako „niższych gatunkowo” czy w otwarciu rasistowskim stosunku do czarnoskórych żołnierzy alianckich.

O wiele większe znaczenie (z punktu widzenia dalszych losów bohatera omawianej biografii) miało – według Catherine Epstein – zakończenie „wielkiej wojny”. Przyniosło ono całkowite wywrócenie dotychczasowej stabilności życiowej. Rodzina Greiserów została zmuszona do opuszczenia Wielkopolski (włączonej w skład odrodzonej Rzeczypospolitej), sam zaś Arthur Greiser nie

¹ Również w 2010 r. ukazała się polska edycja monografii, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2010, ss. 412.

mógł liczyć na utrzymanie statusu obywatela Rzeszy, także i w Gdańsku, który został przekształcony w Wolne Miasto pod zwierzchnictwem Ligi Narodów. W tych jakże niekorzystnych zmianach dostrzegła autorka jedną z istotnych przyczyn późniejszego bezwzględnego antypolonizmu Arthura Greisera. Dokładniejsze wyjaśnienie tej kwestii utrudnia jednak szczupłość źródeł. Wśród dostępnych badaczom materiałów dominują informacje podawane przez samego bohatera opracowania. Mają one charakter niepełny, a tym samym wzbudzający poważne wątpliwości odnośnie do obiektywizmu. Za interesujące świadectwo wybiórczości notatek i korespondencji Greisera uznają autorka informacje o 8-letniej (w latach 1921–1929) przynależności przyszłego prezydenta Senatu Wolnego Miasta Gdańska do loży masońskiej (s. 41–42). Kwestia ta wydaje się o tyle istotna, że masoński epizod nie przeszkodził specjalnie Greiserowi w późniejszej karierze w strukturach NSDAP. Być może ze względu na wspomnianą powyżej szczupłość dostępnych źródeł nie udało się autorce w sposób dostatecznie szczegółowy wyjaśnić wszystkich powodów przystąpienia Greisera w 1929 r. do NSDAP.

W znacznie śmielszy sposób Catherine Epstein rozwinęła swoje rozważania na temat Greisera w drugim rozdziale *'Little Maria': Striving for Strength and Power in Danzig („Marysia”: dążenie do zdobycia siły i władzy w Gdańsku)*. Swój wysiłek badawczy skoncentrowała na analizie rywalizacji personalnej między Arturem Greiserem a gauleiterem Gdańska Albertem Forsterem. W jakiejś mierze symbolizowało to pośrednio postrzeganie Greisera na początku lat 30. przez kierownictwo NSDAP z dużą dozą nieufności. Sam Greiser doskonale to wyczuwał i stąd jego zbliżenie do SS. Uczynił to głównie ze względów ideologicznych, ale i również dla pozyskania wpływowego sprzymierzeńca w osobie Heinricha Himmlera. Pozwalało mu to na coraz bardziej agresywne poczynania i to nawet wbrew swemu ówczesnemu bezpośredniemu zwierzchnikowi Forsterowi. Z jednej strony przysparzało mu to pewnych kłopotów, ale z drugiej ugruntowywało mu opinię radykała NSDAP (mimo krótkiego stażu członkowskiego). Catherine Epstein zdołała uchwycić w tej części swojej analizy jeden z najważniejszych momentów w karierze Greisera, a mianowicie zwycięstwo NSDAP w wyborach do gdańskiego *Volkstagu* 28 maja 1933 r. (s. 63). Dodało to dalszym działaniom Greisera nowego impulsu i realnego wydatnego wsparcia politycznego. Od tego czasu dochodzi także do wyraźnego zaostrzenia antypolskiej postawy samego Greisera, wyraźnie i regularnie poszukującego sprzyjającej okazji do prowokowania zarówno gdańskich Polaków, jak i godzenia w interesy Rzeczypospolitej nad Motławą. Wiele miejsca poświęciła Catherine Epstein w tej części swojej monografii umacnianiu politycznej pozycji Greisera w latach 1933–1934, zwracając uwagę na jego umiejętność odnajdywania się w świecie intryg i rywalizacji personalnej. Szczyt powodzenia Greisera w Gdańsku miał miejsce 28 listopada 1934 r., wraz z objęciem stanowiska prezydenta Senatu Wolnego Miasta Gdańska. Awans wpłynął w istotny sposób na zmianę osobowości bohatera monografii. Stał się zadufanym w sobie, przyzwyczajonym do wytwornego stylu życia funkcjonariuszem partyjnym wyższego (na poziomie okręgu gdańskiego) szczebla.

Tytuł rozdziału trzeciego monografii Catherine Epstein został zaczerpnięty z wypowiedzi samego Greisera: *„Najlepszy okres mojego życia”: prezydent Senatu*. Określenie to w znacznym stopniu oddaje istotę rzeczy. Z pewnością bohater monografii osiągnął w owym czasie (1934–1939) szczyty swego powodzenia. Okazał się z jednej strony lojalnym wykonawcą zaleceń Berlina w odniesieniu do Wolnego Miasta Gdańska, ale z drugiej cieszył się nader dużym zakresem samodzielności w swoich poczynaniach. Jako przykład potraktowała autorka kwestię relacji Greisera zarówno z samym Wysokim Komisarzem Ligi Narodów, jak i z naczelnymi władzami samej organizacji (podczas częstych wizyt w Genewie). Kolejnymi, interesującymi – podjętymi przez Epstein – wątkami stały się przybierająca na sile rywalizacja między Greiserem i Forsterem

o dominację w Wolnym Mieście Gdańsku czy też umiejętne rozgrywanie przez prezydenta Senatu nasilających się nad Motławą konfliktów na tle narodowościowym (między Polakami i Żydami). W tej ostatniej sprawie wykazywał się wyjątkowym cynizmem i interesownym podejściem. Sytuacja miała ulec radykalnej zmianie dopiero wiosną 1939 roku. Wraz z pogorszeniem się dwustronnych stosunków polsko-niemieckich do podobnego zwrotu doszło i w Gdańsku. Greiser zrzucił maskę umiarkowanego polityka i stał się jednym z najbardziej zdeklarowanych zwolenników jak najszybszego ponownego włączenia Wolnego Miasta Gdańska do Niemiec.

Rozdział czwarty „*Okręg wzorcowy*”: *Warthegau* rozpoczyna analizę działalności Arthura Greisera podczas II wojny światowej. Wybuch konfliktu oznaczał dla bohatera monografii Catherine Epstein uzyskanie istotnej „rekompensaty” za utracone 24 sierpnia 1939 r. na rzecz Forstera stanowisko prezydenta Senatu Wolnego Miasta Gdańska. Zadośćuczynienie nastąpiło dokładnie 13 września 1939 r., gdy Greiser otrzymał od Adolfa Hitlera nominację na stanowisko szefa administracji cywilnej (z czasem namiestnika Rzeszy) w Kraju Warty. Oznaczało to nostalgiczny powrót do Wielkopolski (Prowincji Poznańskiej), którą opuścił wraz z rodziną w 1919 roku. Oprócz tego niewątpliwie sentymentalnego wątku należy pamiętać, że od 1939 r. rozpoczyna się droga Arthura Greisera naznaczona tysiącami ofiar niemieckiego terroru i zbrodni przeciwko Polakom i Żydom. Ostatecznie miała ona zaprowadzić byłego prezydenta Senatu Wolnego Miasta Gdańska na szubienicę na stokach poznańskiej Cytadeli. Swoimi bezwzględными działaniami Greiser pozyskał sobie uznanie najwyższych władz III Rzeszy, ale jednocześnie stał się symbolem bezwzględności niemieckiej polityki okupacyjnej, szczególnie na obszarach bezpośrednio wcielonych (oficjalnie od 26 października 1939 r.) do Niemiec. W tym jakże ważnym fragmencie swojego opracowania Catherine Epstein w sposób bardzo umiętny i szczegółowy potrafiła przedstawić – kierowany przez Greisera – proces rozbudowy niemieckiej administracji okupacyjnej w Kraju Warty. Cel tych działań został sformułowany przez gauleitera w sposób bardzo przejrzysty. Zamierzał doprowadzić do całkowitej germanizacji zarządzanego obszaru, poprzez administracyjne i eksterminacyjne usunięcie ludności polskiej i żydowskiej. Przy tej okazji zachowywał się jak udzielny władca Kraju Warty, „walcząc” zacięcie o jak największy zasięg terytorialny zarządzanego obszaru i odpowiednio rozległy zakres swoich kompetencji. Przy wykorzystaniu obszernej literatury przedmiotu i materiałów archiwalnych udało się Catherine Epstein odtworzyć ogólny zarys struktury organizacyjnej i personalnej administracji *Warthegau*.

Wyjątkowego charakteru nabrał w rozważaniach Catherine Epstein rozdział piąty „*Prowincja blondynów*”: *przesiedlenia, deportacje, masowe morderstwa*. W największym stopniu dotyczy on przygotowania, a następnie realizacji programu intensywnej germanizacji Kraju Warty. Bardzo wiele miejsca autorka monografii poświęciła próbie wyjaśnienia problemów związanych z przygotowaniem repatriacji niemieckich osadników na zarządzany przez siebie obszar. Z kwestią tą ściśle była powiązana konieczność „zrobienia wolnego miejsca” dla kolonistów. Jednym ze sposobów stało się dla Greisera zainicjowanie masowych deportacji ludności polskiej i żydowskiej z Kraju Warty wraz z coraz częstszymi aktami zorganizowanej eksterminacji. Podobnie jak to już miało miejsce w przypadku wcześniejszych rozdziałów, czytelnik otrzymuje niezwykle szczegółowy i uporządkowany wykład dotyczący organizacji i metod akcji osiedleńczych i deportacyjnych. Dzięki temu powstaje całościowy obraz „zasług” Greisera dla „umacniania niemczyzny” na włączonych do Rzeszy obszarach Rzeczypospolitej. Na szczególną uwagę zasługują dotyczące skali niemieckiego osadnictwa szczegółowe dane statystyczne w formie tabelki porównawczych. Wiele miejsca w tej części swoich rozważań poświęciła Catherine Epstein bezpośredniemu zaangażowaniu Greisera w „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” na terenie Kraju Warty. W analizie Epstein Greiser jawi się nie tylko jako bezwzględnie lojalny wobec zwierzchnich władz

(przede wszystkim Himmlera) wykonawca rozkazów, ale inicjator nowatorskich i skutecznych metod realizacji ludobójczych idei. O takim przekonaniu autorki może świadczyć jednoznaczne stwierdzenie: „Wymordowanie Żydów w Kraju Warty zainicjował nie kto inny jak gauleiter tego okręgu” (s. 185). Przy okazji należy zwrócić uwagę, że Greiser był zwolennikiem zastosowania eksterminacyjnej polityki również wobec ludności polskiej (zwłaszcza osób chorych i niepełnosprawnych) (s. 190–191).

Równie znaczący wydźwięk posiadają dwa kolejne rozdziały – „*Niemiec jest panem*”: *segregacja w Kraju Warty* oraz „*Najnowocześniejsze drogi*”: *wyzysk Polaków i Żydów w celu ziemienia okręgu*. Tym razem autorka skoncentrowała swoją uwagę na realizacji przez Greisera antypolskiej polityki w Kraju Warty. Jej zasadniczym celem miała się stać skuteczna germanizacja zarządzanego obszaru. Zdecydowaną większość rozważań Epstein stanowi więc prezentacja i szczegółowa analiza kolejnych antypolskich restrykcji: od ustanowienia systemu „list narodowych”, po kolejne rasistowskie rozporządzenia i działania, wymierzone w przeważającą w Kraju Warty ludność polską. Za bardzo interesujący fragment analizy Epstein należy uznać zwłaszcza wykład dotyczący organizacji niemieckiego systemu prawnego w Kraju Warty. Oczywiście oprócz szczegółowych informacji na temat kolejnych rozporządzeń i ustaw ukazuje się kwestia osobistego zaangażowania bohatera omawianej biografii w zbrodniczą politykę władz III Rzeszy, wraz z dużą aktywnością w zakresie proponowania dodatkowych „usprawniających” rozwiązań (m.in. ekonomicznego wykorzystania niewolniczej siły roboczej). Wszystkie środki miały służyć jednemu zasadniczemu celowi: całkowitej germanizacji Kraju Warty i jego ostatecznego scalenia z resztą Rzeszy. Wyjątkowego wymiaru nabrały rozważania Catherine Epstein dotyczące swoiście pojmowanej przez Greisera polityki kulturalnej. W zamierzeniu gauleitera miała ona uosabiać „niemiecki” charakter prowincji (od szeroko rozumianej twórczości artystycznej, po rozbudowane plany „stworzenia niemieckiego krajobrazu” pod względem urbanistycznym).

Po analizie „dokonań” Arthura Greisera w zakresie zarządzania Krajem Warty autorka monografii zajęła się w nieco większym stopniu postacią bohatera monografii. Jak sama zresztą to ujęła, rozdział „*Feudalny książę*”: *rządy i upadek* „zawiera bilans zachowań Greisera jako człowieka i władcy w szczytowym okresie jego kariery. Następnie opisuje jego poczynania podczas ostatnich piętnastu miesięcy rządów, gdy w Kraju Warty zapanowały ogromne trudności wynikające z prowadzenia wojny totalnej i zbliżającej się Armii Czerwonej. Na końcu dokumentuje on decyzje podejmowane przez niego w ostatnich dniach rządów, w tym także jego pośpieszną ucieczkę z okręgu” (s. 269). Czytelnik zainteresowany samą postacią i osobowością Greisera otrzymuje uporządkowany i szczegółowy opis zwykłej codzienności gauleitera. Pojawia się więc postać typowego wyższego funkcjonariusza nazistowskiego aparatu władzy, odznaczającego się zamiłowaniem do luksusowego, wielkopańskiego stylu życia „pana życia i śmierci” Kraju Warty, ale i pewną otwartością i serdecznością w stosunku do najbliższej rodziny i osób z nim zaprzyjaźnionych. Autorka zdołała w wyjątkowo uporządkowany sposób ogarnąć środowisko rodzinne i grono najbliższych współpracowników Greisera. Ujęcie struktury rozdziału w sposób problemowo-chronologiczny pozwala dogłębnie prześledzić drogę gauleitera Kraju Warty od pojawienia się w Poznaniu, poprzez stopniowe budowanie swego autorytetu sprawnego zarządcy, po ostateczny upadek i sromotną ucieczkę 20 stycznia 1945 roku.

Wybitnie podsumowujący i porządkujący charakter posiada ostatni rozdział „*Dwie dusze w mojej pierś*”: *proces i egzekucja*. Na początku tej części swoich rozważań Epstein kontynuowała analizę działalności Greisera. Tym razem uczyniła to w odniesieniu do całkowicie nowych dla bohatera jej opracowania realiów. Okres między styczniem a majem 1945 r. to schyłek III Rzeszy. Były gauleiter Kraju Warty został wówczas zmuszony „walczyć o nazistowską reputację”, gdyż

„stał się teraz gauleiterem defetystą, który opuścił posterunek” (s. 306). Za sprawą badawczej drobiazgowości Catherine Epstein czytelnik zapoznaje się z wieloma interesującymi faktami związanymi nie tylko z samym Greiserem, ale i z ostatnimi tygodniami istnienia „Tysiącletniej Rzeszy” i początkowym okresem alianckiej okupacji Niemiec. Szczególnie cennym wątkiem poruszonym przez Epstein jest analiza przygotowań i przebiegu procesu Arthura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w Polsce. Uzyskujemy więc prezentację samego aktu oskarżenia przeciwko byłemu prezydentowi Senatu Wolnego Miasta Gdańska i gauleiterowi Kraju Warty. Po opisie przewodu procesowego autorka zajęła się oceną jego jakości, jak i samych punktów oskarżenia.

W podsumowaniu niniejszej recenzji należy stwierdzić, że anglojęzyczna monografia Catherine Epstein *Model Nazi. Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland* stanowi istotne uzupełnienie stanu wiedzy zwłaszcza czytelników w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych na temat dziejów okupacji niemieckiej w Polsce podczas II wojny światowej. Wyróżnia się zarówno stopniem swojej szczegółowości, jak i sprawnym tokiem narracji, umożliwiającymi ogarnięcie całej złożoności omawianej na kartach monografii problematyki. Z powyższych względów biografia Arthura Greisera znajdzie z pewnością trwałe miejsce wśród pozycji odnoszących się do polityki okupacyjnej III Rzeszy, wraz z całym jej zbrodniczym bagażem.

Piotr Mikietyński